

**HARAKAT-TAYANCH A'ZOLARI JAROHATLANGAN BOLALAR
UCHUN INKLYUZIV TA'LIM MASALALARI**

UMFT 555-23 2-bosqich talabasi. Andijon viloyati Andijon Tumani Qoratut-

Do'stlik MFY Xotin qizlar faoli Iltifot G'aniyeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun inklyuziv ta'limning ahamiyati, mavjud muammolar va ularning yechimlari tahlil qilingan. Shuningdek, rivojlangan davlatlardagi ilg'or tajribalar va O'zbekistonda amalga oshirilayotgan loyihalar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, harakat-tayanch a'zolari, maxsus pedagogika, individual ta'lim rejasi, innovatsion usullar, inklyuziv infratuzilma, xorijiy tajriba

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida inklyuziv ta'lim muhim o'rin tutadi. Inklyuziv ta'lim har bir bolaning, jumladan, jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarning ham bilim olish huquqini ta'minlaydi. Ushbu ta'lim tizimi barcha o'quvchilarga teng imkoniyat yaratish, ularning qobiliyatlarini rivojlantirish va jamiyatga integratsiya qilishga qaratilgan. Ayniqsa, harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun mos ta'lim muhitini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar tug'ma yoki orttirilgan jismoniy nuqsonlar tufayli harakatlanishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bunday bolalar uchun ta'lim jarayoni nafaqat jismoniy infratuzilmani moslashtirish, balki ularning psixologik va pedagogik ehtiyojlarini hisobga olishni ham talab etadi. Shuning uchun ham inklyuziv ta'lim tizimi bunday bolalarga zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar asosida ta'lim berish imkonini yaratishi lozim.

Ushbu maqolada harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun inklyuziv ta'lim tizimining ahamiyati, mavjud muammolar va ularni hal qilish yo'llari o'rganiladi. Bundan tashqari, xorijiy va mahalliy tajribalar tahlil qilinib, ta'lim samaradorligini oshirish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar tug'ma yoki orttirilgan harakat cheklovlari sababli jismoniy faolligi pasaygan, yurish, harakatlanish yoki muayyan jismoniy faoliyatlarni bajarishda muammolarga duch keladigan bolalar guruhidir. Bunday bolalar orasida oyoq-qo'llarida muammosi bo'lgan, asab-muskul tizimi zararlangan yoki umurtqa pog'onasida nuqsonlarga ega bo'lgan shaxslar uchraydi. Ularning ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishini ta'minlash uchun maxsus sharoitlar yaratish va pedagogik yondashuvlarni moslashtirish talab etiladi. Bunday bolalar shartli ravishda ikki toifaga bo'linadi: tug'ma va orttirilgan harakat-tayanch a'zolari jarohatlari. Tug'ma nuqsonlar asosan homiladorlik davrida genetik omillar, onaning sog'lig'i, ekologik sharoitlar yoki homila rivojlanishidagi muammolar tufayli yuzaga keladi. Masalan, serebral falaj, tug'ma muskular distrofiyalar, umurtqa pog'onasining tug'ma deformatsiyalari kabi patologiyalar bunday bolalarda kuzatiladi. Tug'ma nuqsonlar bilan tug'ilgan bolalarning aksariyati tibbiy va reabilitatsion yordamsiz mustaqil harakatlanish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Orttirilgan harakat-tayanch a'zolari jarohatlari esa turli tashqi omillar natijasida yuzaga keladi. Masalan, avtohalokatlar, ishlab chiqarish yoki sport jarohatlari, suyak sinishlari, asab tizimi kasalliklari yoki ortopedik muammolar natijasida bunday bolalar nogironlikka duch kelishlari mumkin. Ayrim hollarda yuqumli kasalliklar (masalan, poliomielit) yoki ortopedik jarrohlik operatsiyalaridan keyin ham harakat cheklovlari paydo bo'lishi mumkin. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlarini aniqlash va tashxislash muhim ahamiyat kasb etadi. Dastlabki tashxis odatda pediatr va nevropatolog tomonidan qo'yiladi. Keyinchalik ortoped, fizioterapevt va rehabilitologlar bolaning harakat qobiliyatini baholaydi va u uchun individual terapiya rejasi ishlab chiqiladi. Diagnostika jarayonida rentgen, MRT (magnit-rezonans tomografiya), elektromiografiya kabi usullardan foydalaniladi. Bu usullar bolaning harakat tizimidagi nuqsonlarni aniqlashga va unga moslashtirilgan davolash hamda ta'lim usullarini tanlashga yordam beradi. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalarning rivojlanishida tashqi muhit muhim rol o'ynaydi. Ularning jismoniy va psixologik rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi ko'pincha oilaviy muhit, jamiyatdagi munosabat, ta'lim muassasalarining inklyuzivlik darajasi va maxsus infratuzilma bilan bog'liq.

Afsuski, ba'zi jamiyatlarda bunday bolalar ajratib qo'yiladi yoki ularning ehtiyojlari yetarlicha hisobga olinmaydi. Shu sababli, ularning jamiyatga moslashuvini ta'minlash uchun maxsus maktablar, moslashtirilgan o'quv dasturlari va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlari joriy etilishi zarur.

Inklyuziv ta'lim va maxsus pedagogika yondashuvlari. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun inklyuziv ta'lim tizimi ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini tashkil etishga qaratilgan. Bunday bolalar oddiy maktablarda sog'lom tengdoshlar bilan birga ta'lim olishlari yoki maxsus ta'lim muassasalarida o'qishlari mumkin. Ularning samarali o'qishi uchun maxsus pedagogik yondashuvlar, moslashtirilgan o'quv dasturlari, individual ta'lim rejalari va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun moslashtirilgan o'quv dasturlari ishlab chiqilishi lozim. Ushbu dasturlar umumiy o'quv rejalaridan farqli ravishda bolalarning harakat imkoniyatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga oladi. Masalan, ba'zi jismoniy mashg'ulotlar kamaytirilishi yoki o'zgartirilishi, yozuv va qo'l harakatlariga bog'liq topshiriqlarni bajarish uchun alternativ usullar taqdim etilishi mumkin. Bundan tashqari, darslar davomida maxsus vositalar, masalan, kompyuter klaviaturalari uchun moslashtirilgan dasturlar, ovozli buyruqlar orqali boshqariladigan qurilmalar, interaktiv ta'lim vositalari qo'llanilishi mumkin.

Har bir bolaning o'ziga xos ehtiyojlari bo'lgani sababli, individual ta'lim rejasi (ITR) katta ahamiyatga ega. ITR bolaga ta'lim berishda uning jismoniy va kognitiv imkoniyatlariga mos metodlarni tanlashga yordam beradi. Ushbu rejada o'quv jarayonining individual yondashuv asosida olib borilishi, bolaning mustaqil harakatlanishi va ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan maxsus metodlar belgilab beriladi. ITRni ishlab chiqishda o'qituvchilar, psixologlar, reabilitologlar va bolalar ota-onalari hamkorlikda ishlashlari zarur. Bu esa bolalarning ta'lim jarayoniga moslashishlarini osonlashtiradi hamda ularning jamiyatga integratsiyalashuviga yordam beradi. Zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar inklyuziv ta'lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Masalan, jismoniy imkoniyati cheklangan bolalar uchun interaktiv ta'lim muhitlari,

robotlashtirilgan qurilmalar, virtual reallik texnologiyalari va sun'iy intellekt asosida ishlab chiqilgan o'quv platformalari katta yordam beradi. Masofaviy ta'lim imkoniyatlari ham bunday bolalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi, chunki ayrim hollarda ular maktabga borishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Shu sababli, onlayn darslar, audiokitoblar, braille alifbosida yozilgan o'quv materiallari, nutq sintezatorlari kabi texnologiyalar ularning o'qish jarayonini yengillashtirishga xizmat qiladi. Inklyuziv ta'lim tizimida eng muhim jihatlardan biri o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasidir. Ular nafaqat o'z fanini mukammal bilishi, balki maxsus pedagogik metodlarni ham o'zlashtirgan bo'lishlari kerak. O'qituvchilar bunday bolalar bilan ishlash ko'nikmalariga ega bo'lishlari, ularga individual yondashuvni ta'minlashlari va ularning imkoniyatlarini to'g'ri baholay olishlari lozim. Shu sababli, inklyuziv ta'lim muassasalarida o'qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlari muntazam ravishda amalga oshirilishi lozim.

Inklyuziv ta'lim muammolari va yechimlari. Inklyuziv ta'lim tizimi harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun katta ahamiyatga ega bo'lsa-da, uning amaliyotga tatbiq etilishi bir qator muammolar bilan bog'liq. Eng asosiy muammolar jismoniy infratuzilmaning yetishmovchiligi, o'qituvchilarning maxsus tayyorgarligi va jamiyatning inklyuziv ta'limga bo'lgan munosabatidir. Maktab binolari, yo'laklar, liftlar va boshqa infratuzilmalar ko'pincha harakat chekloviga ega bolalar uchun moslashtirilmagan bo'lib, bu ularning ta'lim jarayoniga to'liq qo'shilishiga to'sqinlik qiladi. Ayniqsa, yo'laklarning torligi, zinapoyalarning balandligi, maxsus kirish yo'laklarining yo'qligi, sinf xonalarining nogironlar aravachasi uchun mos kelmasligi kabi muammolar bolalarning harakatlanish erkinligini cheklaydi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun maktab binolari va sinf xonalari nogiron bolalar ehtiyojlariga moslashtirilishi, liftlar va panduslar o'rnatilishi, maxsus hojatxonalar tashkil etilishi lozim. Inklyuziv ta'limning samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchilarning tayyorgarligiga bog'liq. Afsuski, ko'pgina pedagoglar maxsus ta'lim metodikasi bo'yicha yetarlicha bilim va tajribaga ega emaslar. Nogiron bolalar bilan ishlashda qanday yondashuv qo'llashni, ularning ehtiyojlarini qanday qondirishni bilmaslik ta'lim sifatining pasayishiga olib keladi. Shuning uchun o'qituvchilar uchun

maxsus malaka oshirish dasturlarini tashkil etish, maxsus pedagogika bo'yicha treninglar o'tkazish va ularni psixologlar hamda reabilitologlar bilan hamkorlikda ishlashga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy texnologiyalar va innovatsion usullarni ta'lim jarayoniga joriy qilish orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirish, o'qituvchilarga esa o'quv jarayonini osonlashtirish mumkin. Inklyuziv ta'lim tizimining yana bir muammosi jamiyatning nogiron bolalarga bo'lgan munosabati bilan bog'liq. Ko'p hollarda bunday bolalar atrofdagilar tomonidan yetarlicha qo'llab-quvvatlanmaydi, ba'zan esa ular jamiyatga to'liq qo'shila olmaydi. Natijada bolalarning o'ziga bo'lgan ishonchi pasayadi, ularning ijtimoiy moslashuvi qiyinlashadi. Shu bois jamiyatda inklyuziv ta'lim va teng imkoniyatlar haqida xabardorlikni oshirish, maktablarda va mahalliy jamoalarda maxsus tadbirlar tashkil etish zarur. Nogiron bolalar bilan sog'lom bolalar birga ta'lim oladigan muhit yaratish orqali ularning ijtimoiy ko'nikmalari rivojlantirilishi mumkin. Bundan tashqari, otionalarni ham inklyuziv ta'limning ahamiyati haqida xabardor qilish va ularga psixologik ko'mak berish inklyuziv ta'lim tizimini yanada samarali qilishga yordam beradi. Rivojlangan davlatlarda inklyuziv ta'lim tizimi ancha rivojlangan bo'lib, harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun maxsus sharoitlar yaratilgan. Masalan, Skandinaviya davlatlari (Shvetsiya, Norvegiya, Daniya) hamda AQSh va Kanada singari mamlakatlarda inklyuziv ta'lim umumiy ta'lim tizimining ajralmas qismiga aylangan. Ushbu davlatlarda maktablar maxsus jihozlangan bo'lib, harakat chekloviga ega bolalar uchun qulay infratuzilma, jumladan, panduslar, liftlar, keng yo'laklar va maxsus hojatxonalar mavjud. Bundan tashqari, bunday bolalarga yordam beruvchi maxsus yordamchilar (assistentlar) va psixologlar faoliyat yuritadi. AQShda maxsus ta'limga bo'lgan e'tibor Individual Education Plan (IEP) – ya'ni, individual ta'lim rejasi orqali yo'lga qo'yilgan bo'lib, har bir nogiron bola uchun uning ehtiyojlariga mos alohida ta'lim dasturi ishlab chiqiladi. Bundan tashqari, Amerika jamiyatida inklyuziya madaniyati keng rivojlangan bo'lib, bolalar bir-birlari bilan teng huquqli bo'lishlari uchun turli trening va tadbirlar tashkil etiladi. Finlyandiya esa butunlay integratsiyalashgan ta'lim tizimiga ega bo'lib, har qanday nogiron bola umumiy sinflarda o'qiydi va unga moslashtirilgan materiallar taqdim etiladi. Bunday

yondashuvlar nafaqat bolaning bilim olish jarayonini yengillashtiradi, balki uning jamiyatga moslashuvini ham yaxshilaydi.

O'zbekistonda inklyuziv ta'lim tizimi rivojlanish bosqichida bo'lib, so'nggi yillarda bu borada sezilarli o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Hukumatining qarorlari asosida nogiron bolalar uchun maxsus sharoit yaratish bo'yicha qator loyihalar ishlab chiqilgan. Xususan, 2019-yilda qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonun va "Inklyuziv ta'limni rivojlantirish to'g'risida"gi davlat dasturi doirasida maktab va oliy ta'lim muassasalarida inklyuziv ta'limga alohida e'tibor berilmoqda. Ushbu qonunchilik asosida barcha bolalarga ta'lim olish huquqi kafolatlangan hamda maxsus pedagoglar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, O'zbekistonda bir qator xalqaro tashkilotlar (masalan, UNICEF, UNESCO) va mahalliy nodavlat tashkilotlar inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha loyihalarni amalga oshirmoqda. Jumladan, ayrim umumiy o'rta ta'lim maktablarida tajriba sifatida inklyuziv ta'lim sinflari ochilgan bo'lib, ularda harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar sog'lom bolalar bilan birgalikda tahsil olmoqda. Lekin infratuzilma va pedagog kadrlar yetishmovchiligi hali ham dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Inklyuziv ta'limni yanada rivojlantirish uchun rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribalaridan foydalanish, maktablarni zarur jihozlar bilan ta'minlash, o'qituvchilarni maxsus tayyorgarlikdan o'tkazish va jamiyatda inklyuziya madaniyatini shakllantirish zarur. Shu bilan birga, davlat tomonidan inklyuziv ta'limga oid qonunchilik bazasini mustahkamlash va ularning ijrosini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Xulosa. Harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish bugungi kunda muhim dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu bolalar jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishi, sifatli ta'lim olish huquqiga ega ekanligi inobatga olinsa, inklyuziv ta'limni takomillashtirish nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Chunki inklyuziv ta'lim orqali jismoniy imkoniyati cheklangan bolalar nafaqat o'qish imkoniyatiga ega bo'ladilar, balki jamiyatga moslashishlari, o'ziga bo'lgan ishonchni oshirishlari va kelajakda mustaqil hayot kechirishlari uchun zarur ko'nikmalarni ham egallaydilar. Shunga qaramay,

bugungi kunda inklyuziv ta'lim tizimida hali ham qator muammolar mavjud. Ulardan biri jismoniy infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligidir. Ko'plab maktablarda nogiron bolalar uchun moslashtirilgan yo'laklar, liftlar, maxsus sinf xonalari va hojatxonalar yo'q. Bu esa ularning o'qish jarayoniga to'siq bo'lishiga sabab bo'ladi. Shuningdek, o'qituvchilarning maxsus tayyorgarlikdan o'tmaganligi ham muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ko'pgina pedagoglar inklyuziv ta'lim tamoyillarini yetarlicha bilmaydi va bunday bolalar bilan ishlash ko'nikmalariga ega emas. Yana bir muammo jamiyatning inklyuziv ta'limga bo'lgan munosabatidir. Ba'zi ota-onalar va jamiyat a'zolari hali ham nogiron bolalarning umumiy sinflarda o'qishiga nisbatan salbiy munosabatda bo'lishadi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun, birinchi navbatda, maktablarning jismoniy infratuzilmasini rivojlantirish lozim. Barcha ta'lim muassasalari harakat cheklangan bolalar uchun moslashtirilgan bo'lishi shart. Ikkinchidan, pedagoglarning malakasini oshirish uchun maxsus o'quv dasturlari ishlab chiqilishi va ular inklyuziv ta'lim tamoyillariga chuqur o'rgatilishi kerak. Shuningdek, jamiyatda nogiron bolalarga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, ularning teng huquqli shaxs ekanligini targ'ib qilish muhimdir. Buning uchun ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish orqali maxsus loyihalar amalga oshirilishi mumkin. Kelajakda inklyuziv ta'limni yanada rivojlantirish uchun qator tadqiqotlarni olib borish lozim. Xususan, nogiron bolalar uchun eng samarali ta'lim usullarini aniqlash, texnologiyalarni ta'lim jarayoniga moslashtirish hamda ularning psixologik rivojlanishi va ijtimoiy moslashuvi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish talab etiladi. Bundan tashqari, rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish va ularni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, harakat-tayanch a'zolari jarohatlangan bolalar uchun inklyuziv ta'limni rivojlantirish nafaqat ularning ta'lim olish imkoniyatini oshiradi, balki jamiyatning yanada adolatli va inklyuziv bo'lishiga ham xizmat qiladi. Shu sababli, bu sohada yanada samarali islohotlarni amalga oshirish, ilg'or pedagogik yondashuvlarni joriy etish va inklyuziv ta'limga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sulaymon Amirqulovich Xaydarov. (2024). O'quvchilarni tarbiyashda ijtimoiy fanlarni o'qitishni didaktik imkoniyatlari. SCIENCE AND EDUCATION SCIENTIFIC JOURNAL. 5.1.B.271-275.
2. Хайдаров, С. (2023). Pedagogik faoliyatda o'qituvchi o'zida kompetentlik sifatlarini shakillantirishi. Цифровизация современного образования: проблема и решение, 1(1), 64–67.
3. Mutalipova, M. J. "Xalq pedagogikasi." T.: "Fan va texnologiya 160 (2015).
4. F.O.Mirzayeva, N.U.Nurmatova, F.Abdurasulova "IJTIMOIY PEDAGOGIKA FANIDAN O'QUV USLUBIY MAJMUA" Toshkent 2021
5. Нодира ЭГАМБЕРДИЕВА "ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИКА" Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти Тошкент —2009
6. March, Karen, and Charlene Miall. "Introduction: Adoption as a family form." Family Relations (2000): 359-362.
7. Хайдаров, С. А. (2023). ТАРИХ ДАРСЛАРИДА САНЪАТ АСАРЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ УСУЛЛАРИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(1/2), 92-96.
8. Хайдаров С. (2024). Spiritual influence on child education in families. Web of Teachers: Inderscience Research. 2 (11). 203-205.
9. Хайдаров С. (2025). Oilalarda farzand tarbiyasiga ruhiy ta'sir etkazish. Modern Education and Development. 3 (17). 23-27.
10. Khaydarov S.A. (2025). The role of the use of fine arts in teaching the history of the country. Modern Education and Development. 3 (17). 28-33.
11. Xaydarov S.A. (2025). Ijtimoiy-gumanitar fanlarda raqamli metodlardan foydalanish yo'llari. NEW RENAISSANCE international scientific journal. 2(1). 91-94.
12. Xaydarov S.A. (2025). Yoshlarda vatanparvarlik hissin tarbiyalashda Boburnoma asariga ishlangan miniatyuralarning ahamiyati. Til va adabiyot.uz. 2.11-12.